

אמת-המים מעיטם לבית-המקדש והלכה צדוקית אחת*

יוסף פטריך

במקורות חז"ל נזכרות כמה וכמה מחלוקות בין פרושים לצדוקים בעניינים שכרוכים היו כפולחן המקדש, בתחום המשפט, בחיי יום-יום ובענייני אמונות ודעות.¹ לתיארוכן של המחלוקות השלכה לתולדותיהן של הכיתות ואף לתולדות ההלכה.² המחלוקת שמענייננו היא על ה'ניצוק' הנזכרת במשנה, ידיים ד ז. נבחן משנה זו לאור ממצא מתחום הארכיאולוגיה, נבארה ונציע לה מועד היסטורי הולם.

ההלכה

אומרים צדוקין: קובלין אנו עליכם פרושים שאתם מטהרים את הניצוק. אומרים פרושים: קובלין אנו עליכם צדוקים שאתם מטהרים את המים הבאה מבין הקברות (ידיים ד ז).³

אגב מחלוקת בין פרושים לצדוקים בעניין ה'ניצוק' אנו שומעים על הלכה צדוקית הקובעת שמי אמת-המים הבאה מבית-הקברות טהורים. המפרשים מבארים ה'ניצוק' על-פי המשנה, מכשירין ה ט, כעמוד הנזול המעורה מכלי טהור אל כלי טמא.⁴ ההקבלה בין ה'ניצוק' לבין אמת-המים נעוצה בכך שבשני המקרים לפנינו קילוח של נוזל שקצתו נוגע בטומאה. הצדוקים קובלים נגד הפרושים

* ברצוני להודות לד"ר י' לויין ולד"ר י' גפני על שקראו טיוטות של מאמר זה. הנושא הוצג והועלה לדיון במסגרת סמינריון של פרופ' מ"ד הר באוניברסיטה העברית, בינואר 1980. תודתי נתונה לו על הערותיו. ברי כי האחריות לכתוב היא כולה שלי.

1 ראה למשל: א' גייגר, המקרא ותרגומו, ירושלים תש"ט, עמ' 84-102; ח' טשרנוביץ, תולדות ההלכה, א, חלק ב, תרצ"ו, עמ' 260-339; ש' צייטלין, 'צדוקים ופרושים', חורב, ג (1937-1936), עמ' 65-89; L. Finkelstein, *The Pharisees*, II, 1962³, pp. 637-745, 811-819; A. Guttman, *Rabbinic Judaism in the Making*, 1970, pp. 136-161; J. Le Moyne, *Les Sadducees*, 1972, pp. 167-317.

2 ראה דברי גוטמן על בעיית תיארוכן של המחלוקות: שם, עמ' 156.

3 נוסח ידיים ד טו בכתב-יד קיימברידג' (מתניא תלמודא דבני מערבא), הוצאת לו, 1883, עמ' 249; וראה גם נוסח כתב-יד פארמה ב' דה רוסי 497. ליברמן הראה כי הנוסח 'בין הקברות' הוא נוסח ארץ-ישראל, ובכבלי אמרו ברגיל במקומו 'בית הקברות'. ראה: קרית ספר, יב, עמ' 55-56; וכן: תוספתא כפשוטה, א, עמ' 109.

4 ראה: משנה עם פירוש הרמב"ם, מהדורת קאפח, עמ' תשי; פירוש ר' עובדיה מברטנורא ותוספות יו"ט.

האומרים ש'ניצוק' אינו מעביר טומאה מכלי תחתון טמא אל כלי עליון טהור. טעם תשובתם של הפרושים לצדוקים דורש עיון.⁵

בהלכות חז"ל יש תפיסה יסודית כי מים המצויים במחובר לקרקע אינם מקבלים טומאה.⁶ מכאן עולה כי מי האמה טהורים בהיותם מחוברים למעיין הנובע מן הקרקע.⁷ אולם, אם אמנם זו היתה התפיסה ההלכתית בזמן המחלוקת שבין הכיתות, תמוהה ואינה מובנה תשובת הפרושים, שהרי מי האמה טהורים בהיותם במחובר לקרקע. כך אין דומה ה'ניצוק', שהוא תלוש ונוגע בטומאה, לאמת-המים שמימיה טהורים, מהיותם מחוברים לקרקע, גם אם היה המת בתוכה. המפרשים תירצו קושי זה בטענה שהפרושים התייחסו כתשובתם להלכה צדוקית, דהיינו שהצדוקים לכדם גרסו שגם המחובר אל הקרקע עלול להיטמא. ללא תירוץ זה אין תשובת הפרושים מובנת.⁸ אולם אפשר גם שמשתקפת כאן מציאות הלכתית של תקופה קדומה יותר, שעל-פיה גם המחובר אל הקרקע עלול להיטמא, אף לפי הלכתם של פרושים.⁹ רק במציאות הלכתית כזו אפשר למצוא דמיון בין אמת-המים הבאה מבית-הקברות לבין ה'ניצוק'. בשני המקרים קילוח המים הוא גוף אחד שקצתו נוגע בטומאה. הפרושים כתשובתם מצביעים אפוא על הסתירה בדברי הצדוקים בטמאם את ה'ניצוק' מחד גיסא וכטהרם את מי אמת-המים הבאה מבית-הקברות מאידך גיסא.

- 5 החוקרים התקשו בהבנת המחלוקת. גייגר ביקש למצוא כאן אליגוריה למחלוקת פוליטית בין תומכי בית-הורדוס שאותם זיהה עם הצדוקים לבין הפרושים תומכי בית-חשמונאי (לעיל, הערה 1, עמ' 95-96). טשרנובוץ הפך את נוסח המשנה בשימו את קובלנת הצדוקים כפי הפרושים ולהיפך. הוא פירש 'ניצוק' כנפעל כמי שניצוקו על ראשו מים שאובים לשם טבילה וראה כאן מחלוקת בעניין דיני טבילה במקווה (לעיל, הערה 1, עמ' 289). לשציינסקי פירש את ה'ניצוק' כדבש-דבורים והמחלוקת עניינה כשאלה אם הדבש טהור, לפי שהדבורים יונקים לפעמים מדבר טמא וממחים (38-43). (R. Leszzyński, *Die Sadduzaer*, Berlin 1912, pp. 38-43). אך ראה ביקורתו של רבל (438). (Revel, *Jewish Quarterly Review*, VII, 1916-1917, p. 438). לפי צייטלין 'ניצוק' הוא הזרע המחובר לקרקע, שעליו ניצוקו המים והדיון סב על החשש שירקות ייטמאו בהיותם אחרים עדיין בקרקע (S. Zeitlin, 'Takkanot', *Jewish Quarterly Review*, VIII, 1917-1918, pp. 68-69). וכן: צדוקים ופרושים, לעיל, הערה 1, עמ' 73-74). לפי פינקלשטיין 'ניצוק' הוא אקוודוקט. עמדת הפרושים היא שמים המוכבים כאמה טהורים ומתאימים לטבילה במקווה. הצדוקים מתנגדים לכך. על טענת הצדוקים השיבו הפרושים שהצדוקים החירו שימוש במי אמה הבאה מבית-הקברות ומכאן שגם הצדוקים מחזיקים ברעה שמים — בעודם מחוברים לקרקע — מתאימים לטהרה ואף אמה הבנויה בקרקע לא מונעת מן המים העוברים בה מלשמש במקווה. L. Finkelstein, 'The Pharisees', *Harvard Theological Review*, XXII (1929), p. 217. ספרו (לעיל, הערה 1), עמ' 811-813. ראה גם: גוטמן (לעיל, הערה 1), עמ' 153-154; J. Neusner, pp. 212-213. *Les Sadducees*, 1972, p. 154. *A History of the Mishnaic Law of Purity*, XIX, p. 154.
- 6 תוספתא, מקוואות א א (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 652). וראה פירוש ר' עובדיה מברטנורא למשנה, מקוואות א א, ד. בשל תפיסה זו, מי גבאים ש'נפל לתוכן מת' טהורים הם; קל וחומר מי מעיין שהם מן המעלה העליונה לטהרה (מקוואות, שם, ח).
- 7 השווה גם: משנה, פרה ח א.
- 8 ראה פירוש ר' ישראל ליפשיץ למשנה שלפנינו: תפארת ישראל — יכין, סימן סו; וכן משנה אחרונה על סדר טהרות מרבי אפרים יצחק מפרעמישלא למשנתנו.
- 9 כזו למשל דעת: L. Ginzberg, *An Unknown Jewish Sect*, 1967, pp. 351-353; וראה גם להלן, הערה 67. ח' אלבק (בהערות למסכת ידים, סדר טהרות, עמ' 609) הצביע על אפשרות שמחלוקת הפרושים והצדוקים כאן היא מעניין הלכת קנים ראשונים בתוספתא, אהלות ד ו, לפיה רב יותר 'כוח' הטומאה לטמא במורד מאשר כמעלה. במקרה של האמה הבאה מבית-הקברות יורדים המים ממקום הטומאה ואילו במקרה ה'ניצוק', שאתו הוא הציע לבאר כקטפרס (ראה: טהרות ח ט) יורדים המים אל מקום הטומאה. הפרושים קובלים אפוא נגד הצדוקים על שמטהרים כשהטומאה במורד אך מטמאים כשהטומאה כמעלה. מובן שגם לפי פירוש זה אפשרית מחלוקת כזו רק במציאות הלכתית, שלפיה מי האמה אינם בחזקת מחובר. על הצעות שונות מזו לביאורה של המשנה וטיבה של המחלוקת ראה לעיל, הערה 5.

המבנה הספרותי של המשנה שלפנינו – תשובה המנוסחת כקובלנה נגדית – דומה לזה של משנה ח שבפרק ד, 10 ויש בו אפוא כדי להצביע על כך שהפרושים לא חלקו על הצדוקים בעניין דין מי אמת-המים הבאה מבית-הקברות, וגם לדעת הפרושים המים טהורים.¹¹ בידינו אמנם כמה הלכות חז"ל האוסרות להעביר אמת-מים בבית-הקברות,¹² אולם איסור זה אינו קובע טומאה למי האמה העוברת בבית-הקברות. בכרייתא שבבבלי¹³ נמנית שתייה מאמת-המים העוברת בבית-הקברות בין עשרה דברים המקשים על לימוד התורה. נמצאנו למדים כי צדוקים ופרושים הסכימו כי מי אמת-המים הבאה מבית-הקברות טהורים. אולם ההקשר שבו הובאו הדברים – תוך הקבלה של אמת-המים ל'ניצוק' – מלמד כי לפחות בקרב הצדוקים רווחה אז מציאות הלכתית שלפיה עשוי המחובר להיטמא. לכן נדרשה הלכה מיוחדת לדינם של מי אמת-המים הבאה מבית-הקברות. העובדה שההלכה שמענייננו נזכרת במשנה זו כהלכתם של צדוקים מלמדת כי נתקבלה בבית-דין מוסמך ומקובל עליהם.¹⁴ כדוגמת הפרושים וכת מדבר-יהודה היתה גם לצדוקים מסגרת כיתתית מופרת ומוסמכת לקביעת הלכה. יש המפקפקים במהימנותו ההיסטורית של ה'ביאור' ל'מגילת תענית' שלפיו 'ספר גזרתא' הנזכר בה הוא ספר דיני-העונשין של הצדוקים.¹⁵ ואף-על-פי-כן אפשר שספר גזירות של ה'ביאור' אכן היה, גם אם אינו זהה ל'ספר גזרתא' של המגילה.¹⁶ גם כל ההלכות האחרות הנזכרות אגב מחלוקת בין הפרושים לצדוקים כהלכות צדוקיות¹⁷ אפשר להגדירן כך רק אם קיבל אותן מוסד

- 10 במשנה ח אין הבדל בין הפרושים לבין בן ריבם – שני הצדדים 'כותבים את המושל עם השם בדרך'. תשובת הפרושים בשתי המשניות היא ממין הטענה, אך לא בדרך של מתן הסבר לקובלנה אלא בדרך של העלאת קובלנה נגדית המדגישה את האבסורד שבדברי מתנגדיהם. ראה הערות אלבק: סדר טהרות, עמ' 609-610.
- 11 ראה גם להלן, סוף הערה 27.
- 12 שמחות יד א, מהדורת זלוטניק; בבלי, מגילה כט ע"א; וראה גם נוסח מסכת אבל, המובא על-ידי הרמב"ן, תורת האדם, ונציה שני"ה, מב ע"א. בשמחות (שם, שם) לא ניתן כל טעם לאיסור. בכרייתא שבבבלי מגילה (שם) נאמר: 'תנן ת"ר בית הקברות אין נוהגין בהן קלות ראש אין מרעיין בהן בהמה ואין מוליכין בהן אמת המים ואין מלקטין בהן עשבים ואם ליקט שורפן במקומן מפני כבוד מתים'. ושואלת הגמרא: 'אהייא אילימא אסיפא כיון ששורפן במקומן מאי כבוד מתים איכא אלא ארישא'. ומפרש רש"י: 'ארישא – משום כבודן של מתים ואין נוהגין בהן קלות ראש קא'. ראה גם הערות היגער: שמחות יד א, עמ' 204. גם כאן הטעם לאיסור להעביר אמת-מים בבית-הקברות אינו קשור אפוא כדיני טומאה וטהרה.
- 13 בבלי, הוריות יג ע"ב. על מחקני-מים בבית-קברות ראה: E.R. Goodenough, *Jewish Symbols in Greco-Roman Period*, I, pp. 103-110; W.H. Worrell, 'Sepulchral Cup Marks Pools and Conduits Near Jerusalem', *Annual of the American Schools of Oriental Research*, II-III (1921-1922), p. 94. על צו הסינאט ברומא האוסר להקים קבר או לנטוע עץ בסמוך לאמה ראה: Frontinus, *De Aquis*, II, 127. תודתי נתונה למר י' הירשפלד שהסב תשומת-לבי לצו זה.
- 14 לפיכך מוצדק בכותרת המאמר לדבר על הלכה צדוקית, גם אם היתה הלכה זו מקובלת אז גם על הפרושים.
- 15 מגילת תענית, מהדורת ליכטנשטיין, *Hebrew Union College Annual*, VIII-IX (1931-1932), p. 331. קאסל, צייטלין, אלון, בער, לוריא, אפרון וכמה אחרים דוחים את ה'ביאור', אולם רוב החוקרים נשענים עליו כפירושיהם ומדגישים כי המועד נקבע כזכר לכיטול ספר גזירות-דינים של הצדוקים. כך רנ"ק, גייגר, גרץ, דרנבורג, שוואב, וייס, יעבץ, הלוי, דאלמן, ברנפלד, לאוטרבך, גינצבורג, פינקלשטיין, ליכטנשטיין, מנטל ורבים אחרים. וראה: ע' המפל, 'מגילת תענית', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 1976, עמ' 137-140. וראה גם: א"א אורבך, 'הדרשה כיסוד ההלכה ובעית הסופרים', תרכ"ז, כו (תשי"ח), עמ' 180-181.
- 16 ייתכן שהמגילה אמנם אינה מדברת על הצדוקים וה'ביאור' לא קלע למגילה; ואף-על-פי-כן מוסר ה'ביאור' מסורת היסטורית נכונה.
- 17 ראה לעיל, הערה 1.

כיתתי המוסמך לכך בקרב כת זו או אישר אותן. על קיומו של מוסד צדוקי כזה אפשר ללמוד גם מתוך הכתוב על כוהן גדול שהקטיר מחוץ לפרוכת כיום-הכיפורים, בניגוד להלכתם של פרושים: 'כשיצא אמר לאביו: כל ימיכם הייתם דורשין ולא הייתם עושין עד שעמדתי ועשיתי אני'.¹⁸

הממצא הארכיאולוגי

הלכות קדמונינו הלכות חיים היו. בדין אפוא שנייה כי ההלכה הנדונה נפסקה בהקשר עם אמת-מים מסוימת בבית-קברות כלשהו. ידועות היום שתי אמות-מים יהודיות העוברות דרך בית-קברות – ביריחו ובירושלים.

בית-הקברות של יריחו משתרע משני צדי אמת-המים אל ארמון החשמונאים שנבנה כנראה בימי אלכסנדר ינאי.¹⁹ ראשיתו של בית-קברות זה כימי החשמונאים,²⁰ ולא נמצאו בו קברים קדומים למאה הא' לפני-הספירה. אף לא נמצא כל קבר שהאמה חתכה אותו או גרמה לכיטולה של יכולת השימוש בו. דומה אפוא שעם הקמת האמה טרם נתהווה מצב שבו חצתה את בית-הקברות, כלומר היחס בין האמה לבית-הקברות לא דרש הלכה בדבר טהרת המים. סעיף היורד מן האמה מוביל אל מקווה שבתוך מבנה כלב בית-הקברות. מבנה זה אינו קרום לימי הורדוס.²¹

מי האמה מזינים מקוואות בשטח הארמון שנועדו לטהרתם של דייריו ובכלל זה הכוהן הגדול החשמונאי. אמנם ינאי היה מקורב לחוגי הצדוקים ואין להתפלא אם נדרש להלכה הצדוקית.²² ויריחו, לבד מהיותה משכן החורף של החשמונאים, היתה גם מקום יישוב מרכזי לכוהנים ואפשר שההלכה הצדוקית רווחה בה.²³ אבל כבר ראינו כי בעת הקמתה של אמת-המים טרם נדרשה כנראה

18 תוספתא, יומא א ח (מהדורת ליכרמן, עמ' 222-223); וראה גם: ירושלמי, שם, א ה, לט ע"א. מטורת על קיומו של בית-דין של צדוקים כדור האחרון שלפני חורבן הבית השתמרה בבבלי, סנהדרין נב ע"ב. ראה גם: א"א אורבך, שם; J. Lauterbach, *Rabbinical Essays—The Sadducees and Pharisees*, p. 35 and n. 15; J. Jeremias, *Jerusalem in the Time of Jesus*, 1969, pp. 231-232; J.M. Baumgarten, *Studies in Qumran Law*, 1977, pp. 26 f.; E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, II, ed G. Vermes, F. Millar & M. Black, 1979, p. 208, n. 28; p. 390

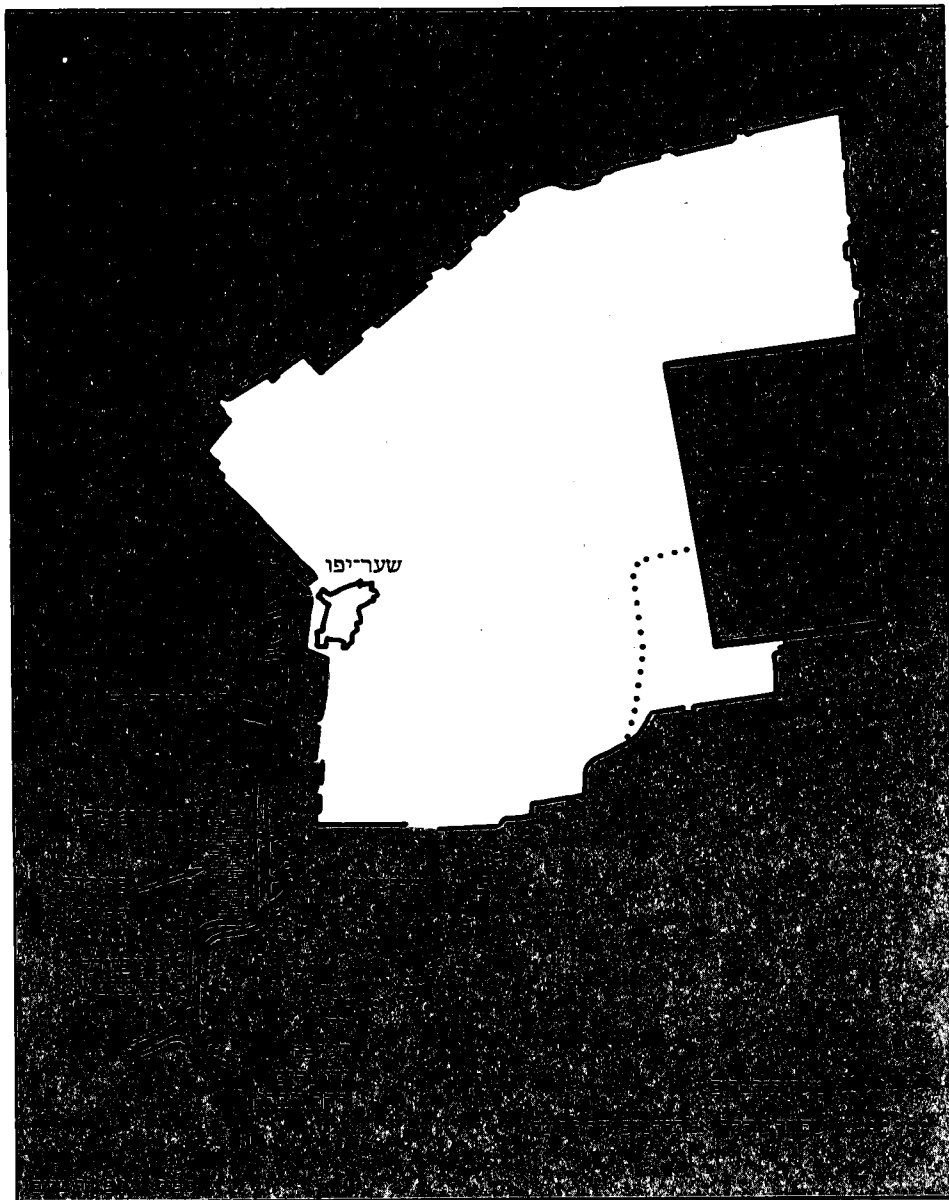
19 E. Netzer, 'The Hasmonean and Herodian Winter Palaces at Jerico', *Israel Exploration Journal*, XXV (1975), p. 92; idem, 'The Winter Palaces of the Judaeen Kings at Jericho at the End of the Second Temple Period', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 228 (1977), p. 1; א' נצר, 'ארמונות החורף של מלכי יהודה ביריחו בסוף תקופת בית שני', יריחו, ירושלים, 1978, עמ' 13.

20 Rachel Hachlili, 'Ancient Burial Customs Preserved in Jericho Hills', *The Biblical Archaeologist* Review, V, (1979), no. 4, pp. 28-35 (חשל"ט), עמ' 62-66.

21 תודתי נתונה לד"ר רחל חכלילי ולד"ר א' נצר על פרטים אלה.

22 יש המזהים את הכוהן הגדול הצדוקי שנסך בחג-הסוכות את המים על רגליו ולא על המזבח עם אלכסנדר ינאי ורואים במסופר בקדמוניות (יג, 372) ובמקורות חז"ל (סוכה ד ט; תוספתא, שם, ג טז [מהדורת ליכרמן, עמ' 270]; בבלי, שם, מח ע"ב; יומא כו ע"א) אותה פרשייה. ראה, למשל: צ' גרץ, דברי ימי ישראל, מהדורת שפ"ר, א, תרנ"א, עמ' 448; J. Derenbourg, *Essai sur l'histoire et la géographie de la Palestine*, 1867, p. 98; J. Klausner, *The World History of the Jewish People—The Hellenistic Age*, ed. A. Schalit, p. 230-231; לה מואן (לעיל, הערה 1), עמ' 285-286; שירר (לעיל, הערה 18), א, עמ' 222-223, הערה 16.

23 א' ביכלר, הכהנים ועבודתם, עמ' 122-132; פינקלשטיין (לעיל, הערה 1), עמ' 61-72. מאידך גיסא, אין במקורות שבידינו כל ראיה על קיומם או פעילותם של צדוקים מחוץ לירושלים. ראה: לה מואן (לעיל, הערה 1), עמ' 343-344.

תוואי אמת-המים התחתונה דרך איזור הקברים במדרון המערבי של הר-ציון

הלכה בדבר טהרת מי האמה. אולם, משעה שחצתה אמנם האמה את בית-הקברות — לכל המאוחר בימי הורדוס — הבטיחה ההלכה הנדונה טהרתם של המים לשימוש במקוואות הארמון כמו גם במקווה שבבית-הקברות. מצב זה מאוחר לזמן בנייתו של ארמון החשמונאים ואמת-המים שהזינה אותו.

היחס בין האמה לבית-הקברות בירושלים ברור יותר. במהלך עבודות הרחבה של דרך חברון (רחוב חטיבת ירושלים), מדרום לשערי-יפו, נחשפו על מדרון הר-ציון, בקטע שבין 'חוצות היוצר' לבין

קטע של אמת-המים התחתונה חוצה מערת-קברים קדומה במדרון המערבי של ירושלים, מבט לדרום-מזרח. שנת לב לתשתית הבנויה של האמה שלתוכה שוקע צינור-חרס בתקופה התורכית

קיר הסכר הדרומי של בריכת א-סולטאן, כמה מערות-קבורה מסוף ימי בית ראשון (ראה מפה). כחלק מן המערות התחדשה הקבורה בימי החשמונאים ונמצאו בהם כלי-חרס מסוף תקופת שלטונם.²⁴ גלוסקמה שבורה שהתגלתה בתוך 'קבר חפור' בסמוך מלמדת כי השימוש בבית-קברות זה נמשך גם בתקופה שכבר השתמשו בגלוסקמות לקבורה שנייה.²⁵ כחלקו הדרומי של קו המערות נחשף קטע של אמת-המים התחתונה, המובילה מים מן המעיינות שבאיזור בריכות-שלמה אל

24 חדשות ארכיאולוגיות, נג (1975), עמ' 22; ד' דייוויס וע' קלוגר, 'מערת קבורה משלהי תקופת בית ראשון במורד הר ציון', קדמוניות, ט (תשל"ח), עמ' 16-19. תודתי נתונה למר ע' קלוגר, ארכיאולוג מחוז ירושלים, אשר הרחיב את ידיעותי על בית-קברות זה והממצא שהתגלה בו מעבר לדברים הנזכרים ברשימות הנ"ל, וכן על שהביא לידיעתי את קיומה של מערת-קברים אחרת, שהיא מערת-כוכים שנתגלתה מדרום לאבר-תור, בשטח שבו מצויות מערות-קברות אחרות ויצאה מכלל שימוש עם בניית האמה.

25 רחמני קבע את ראשית הופעתן של גלוסקמות לקבורה שנייה בירושלים בשנות השלושים של המאה הא' לפני-הספירה ובראשית שלטונו של הורדוס. ראה: L.Y. Rahmani, 'A Tomb on Shain Hill, Jerusalem', *Israel Exploration Journal*, VIII (1958), p. 105; idem, 'Jewish Rock Cut Tombs in Jerusalem', *Atiqot*, III (1961) p. 116. הצעה אחרת העלה מאירס: E.M. Meyers, *Jewish Ossuaries, Reburial and Rebirth*, Rome 1971, pp. 39-44. אולם ראה ביקורתו של רחמני: *Israel Exploration Journal*, XXIII (1973), pp. 121-126. ראה גם הצעתה של חכלילי המבוססת על הממצא ביריחו (לעיל, הערה 20), עמ' 66.

פרט של תשתית האמה העתיקה ובתוכה צינור החרס התורכי

ירושלים. חלק מקטע האמה שנחשף כאן בנוי על-גבי מערת-קברים שהושחתה ויצאה מכלל שימוש כתוצאה מכך (ראה צילום). לפנינו אפוא אמת-מים הבאה מבית-הקברות.²⁶ למי אמת-המים התחתונה נודע תפקיד חשוב בפולחן בבית-המקדש. זוהי האמה הבאה מעיטם אל הכיור והים שבבית-המקדש, ששימשו את הכוהנים לרחצה ולטהרה ולטבילת הכוהן הגדול ביום-הכיפורים.²⁷ בשל חשיבותה לפולחן ומשום שהיא חוצה בית-קברות, מתחייבות שתי מסקנות. (א)

26 גם אם פסקה הקבורה במקום, כתוצאה מהעברת האמה, והשטח היה לשיכונת-קברות ולא בית-קברות פעיל, אין זה מפחית מטומאתו. לא נמצאו בקבוצת המערות שאותה חותכת האמה כל סימנים לליקוט עצמות לשם פינוי קברים. על 'שיכונת-קברות' ראה: משנה, אהלות טז ד (מהדורת גולדברג); תוספתא, שם, טז ב, ו, יב; ירושלמי, נזיר ז ב; בבלי, שם, נא ע"ב, סד ע"ב-סה ע"א; בבא בתרא קב ע"א; וכן: רמב"ם, הלכות טומאת מת, ט ג-ח. ירושלמי, יומא ג ח, מא ע"א; בבלי, שם, לא ע"א; איכה רבה, מהדורת בובר, ד ד. מתי ומדוע חיבלו הסיקריים באמת-המים מעיטם — האם היתה זו תוצאה של מלחמת-האחים בעיר או שמא נבע המעשה מן ההשקפה שמי האמה הבאה מבית-הקברות פסולים לעבודת המקדש? — על כך אין בידינו תשובה. מכל מקום, ברור שכך אירע לאחר הופעתם של הסיקריים, כלומר, לאחר ראשית השלטון הרומי הישיר ביהודה. קרוב לוודאי שמאורע זה קשור במלחמת-האחים בירושלים בזמן המרד נגד הרומאים ולפיכך הוא מאוחר הרבה להקמתה של אמת-המים. אמה זו החוצה בית-קברות היא ההוכחה בפועל שהפרושים ומרכיתו ככולו של העם החשיבו מימיה כטהורים לעבודת-המקדש.

כדי לאפשר את השימוש במי אמת-המים התחתונה דרושה היתה הלכה שמים הבאים מבית-קברות טהורים. (ב) הלכה כזאת בהקשר לאמת-המים המשמשת בעבודת-המקדש, הכרח היה שתחקבל בסנהדרין של ישראל. גם אם כבר התקבלה הלכה בדבר אמת-מים הבאה מבית-קברות כבית-דין כיתתי של צדוקים, לא די היה בכך, אלא הכרח היה לקבלה בערכאה הלאומית העליונה כהלכה המחייבת את כלל ישראל.²⁸ לדעתנו, אכן קשורה ההלכה הצדוקית בהקמת אמת-המים התחתונה. מתוך המסקנה הראשונה נוכל ללמוד כי ההלכה הצדוקית אינה בשום מקרה מאוחרת לתאריך הקמת אמת-המים התחתונה לבית-המקדש. בעת שפרצה המחלוקת בין הצדוקים לבין הפרושים בעניין ה'ניצוק' כבר היתה הלכה זו קיימת. אבל הכרח הוא להניח כי דבר קבלתה היה טרי עדיין בזכרון חכמים וכי מעת קבלתה ועד עת המחלוקת בעניין ה'ניצוק' עבר פרק-זמן קצר ביחס, שאם לא כן לא היה טעם לנגח בכך את הצדוקים. נמצאנו למדים כי תיארוך הקמת אמת-המים התחתונה לבית-המקדש מאפשר קביעת תאריך גבולי לקבלת ההלכה בעניין מי אמת-המים הבאה מבית-הקברות, ולפיכך אף לזמנה של המחלוקת בעניין ה'ניצוק'.

נראה כי ההלכה הצדוקית נתהוותה בירושלים, מתוך זיקה ישירה להקמת אמת-המים מעיטם לבית-המקדש, לפי שבקרב הצדוקים נתפסו הלכות טומאה וטהרה בזיקה למקדש ולכוהנים המשרתים בקודש²⁹ ומשום שלא נודעה אמת-מים יהודית אחרת שחצתה בית-קברות בעת הקמתה. אם הצעתנו זו נכונה, הרי תאריכו של מפעל זה הוא גם תאריך התהוותה של ההלכה וכך יש אף פתח לקביעת זמנה של המחלוקת בעניין ה'ניצוק'.

תאריך בנייתה של אמת-המים התחתונה – דיון

אף שהאמה התחתונה של ירושלים מופרת לחוקרים מזה למעלה ממאה שנים³⁰ ואפשר לעקוב אחר שרידיה לאורך רוב מהלכה, הרי חלוקת הדעות בדבר תאריך הקמתה. במחקר רווחות הצעות

28 בימיו של בן-סירא היה זה הכוהן הגדול שמעון בן יוחנן שהתקין מקווה-מים גדול בירושלים (משלי בן-סירא ג: מהדורת סגל² עמ' שמא). מאוחר יותר, בימיו של שמעון החשמונאי, בהחלטה של הכנסת הגדולה (מקבים א יד מג), היתה הדאגה למקדש ולצרכיו בין תפקידיו של השליט החשמונאי הכוהן הגדול ולכן גם אספקת המים למקדש נכללה בתחום סמכויותיו. תפקיד זה עבר מאוחר יותר לידי הסנהדרין. ראה: ש' ספראי, העליה לרגל בימי בית שני, עמ' 111-112; וכן: משנה, שקלים ד ב. אולם יוסף בן-מתתיהו סיפר כי ההשגחה על המקדש נמסרה מטעם קיסר רומי קלאודיוס לידיו של הורדוס, אחי אגריפס (קדמוניות, כ, 15, 103), ולבניו אחריו. אנו שומעים גם על התערבות הרומאים בהחלפת הכוהן הגדול, ובשמירת כגד הכוהן הגדול (קדמוניות, יח, 93-95, 123; כ, 7-6). אולם לשם שינוי סדרים כלשהם במקדש נדרש כינוסה של סנהדרין מיוחדת כדי לתת להם תוקף (קדמוניות, כ, 216-222). יש להניח כי גם אמת-המים של פילאטוס לא נבנתה ללא תיאום כלשהו עם הסנהדרין (ולעניין השימוש בכספי המקדש לצורך בניית האמה השווה: משנה, שקלים ד ב). אף שההשגחה על המקדש היתה מסורה בתקופות השונות לבית-חשמונאי, לבית-הורדוס או לנציגי הרומי, הרי בתחום ההלכות הנוגעות כחיי-הדת ובעבודת-המקדש וכן הלכות טומאה וטהרה היתה סמכותה של הסנהדרין מكرעת (משנה, סנהדרין ד ב; על הסנהדרין בירושלים בימי בית שני, טיבה, הרכבה וסמכויותיה, ראה להלן, הערה 51). על פסקי-הלכה בעניין טהרת מים שהתקבל בבית-הדין הגדול שבלשכת הגזית אנו שומעים בימיו של רבן גמליאל הזקן (משנה, עדויות ז ד). וכן 'אין מוסיפין על העיר ועל העזרות, אלא על פי בית דין שלשבעים ואחד' (סנהדרין א ה; שבעות ב ב). ראה: ח' אלבק, 'הסנהדרין ונשיאה', ציון, ח (תש"ג), עמ' 168.

29 ג' אלון, 'תחומן של הלכות טהרה', מחקרים בתולדות ישראל, א, עמ' 176 והערה 112.
30 Ch. Wilson, *Ordnance Survey of Jerusalem, 1865—Notes*, London 1866, pp. 80-83, pls. vii, xxviii;
C. Schick, 'Die Wasserversorgung der Stadt Jerusalem', *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, I (1878), pp. 132-176. על אמות-המים ראה: שם, עמ' 143-176 (הסקר והמדירות שלפיהן הוכנה המפה המצורפת נערכו עוד בשנת 1870).

תיארוך שונות שעיקרן פרי שיקולים היסטוריים-עירוניים. שיק, ³¹ סמית³² הקר, ³³ עמירן³⁴ ואחרים הציעו שהאמה הוקמה בימי הורדוס; ג'יימס, ³⁵ קונדר וקיטשנר, ³⁶ ג'רמה דיראן, ³⁷ ירמיאס, ³⁸ אבי-יונה ³⁹ ואחרים סברו שהוקמה בימי פונטיוס פילאטוס. לעומת זאת, הציעו בליס, ⁴⁰ ונסאן⁴¹ ונילקינסון⁴² שיש להקדים את תאריך הקמתה לימי המלך שלמה. גם סקר חדש שערך ע' מזר בשנת 1969 לא נתן תשובה ארכיאולוגית חד-משמעית לשאלת תאריך הקמתה של האמה התחתונה, אך החוקר נוטה להניח כי אמה זו כבר התקיימה בימי הורדוס ואולי נבנתה עוד בימי החשמונאים.⁴³ לפנינו אפוא ארבע הצעות תיארוך שונות.

ממצא ארכיאולוגי שהתגלה בשנים האחרונות משמיט את הכסיס להצעה המקדימה את המפעל לימי שלמה. בקטע האמה שנחשף בשנת 1975 במורד המערבי של הר-ציון — הוא הקטע שנזכר לעיל⁴⁴ — וכן בקטע שנתגלה מדרום לאבו-תור, חותכת האמה מערות-קברים ששימשו בימי בית שני. מן הנמנע אפוא שהאמה נבנתה בימי שלמה או בתקופת בית ראשון. אולם אין בממצא זה כדי להכריע באיזה פרק-זמן בתקופת בית שני — ימי החשמונאים, ימי הורדוס או ימי פונטיוס פילאטוס — הוקמה האמה.

הגורסים שאת האמה בנה הנציב הרומי פונטיוס פילאטוס מסתמכים על תיאורו של יוסף בן-מתתיהו, אולם אין ודאות כי האמה הנזכרת בדבריו היא האמה התחתונה. התוקרים המתארכים לימי הורדוס או לימי החשמונאים מתבססים בעיקר על שיקולים היסטוריים-עירוניים הקשורים בהתפתחותם של ירושלים ושל המקדש, ועל שיקולי התפתחותה של כל מערכת האמות אל בריכות-שלמה ומהן לירושלים.

אספקת המים לירושלים נזכרת במקורות שונים פרי-עטם של מחברים יהודים ונוכרים, אולם אין בהם זיקה ברורה לאמה התחתונה ואי-אפשר לתארך מתוכם את הקמת האמה התחתונה.⁴⁵ כל

31 שיק, שם, עמ' 168-169.

G.A. Smith, *The Topographic Economic and Historical Geography of Jerusalem*, I, London 1907, pp. 128-133 32

מ' הקר, 'הספקת מים בירושלים בימי קדם', ספר ירושלים, ערך מ' אבי-יונה, תשט"ז, עמ' 217. 33

רות עמירן, 'הספקת מים בירושלים', קדמוניות, א (תשכ"ח), עמ' 18. 34

במבוא לסקר ירושלים של וילסון (לעיל, הערה 30), עמ' 9-11. 35

C.R. Conder & H.H. Kitchner, *The Survey of Western Palestine—Memoirs*, III, London 1883, pp. 89-91 36

Revue Biblique, X (1901), p. 108 37

J. Jeremias, *Jerusalem in the Time of Jesus*, London 1969, p. 14 38

מ' אבי-יונה, 'ירושלים בימי הבית השני', קדמוניות, א (תשכ"ח), עמ' 25-26. 39

F. J. Bliss & A.C. Dickie, *Excavations at Jerusalem 1894-1897*, London 1898, p. 332 40

H. Vincent & M.A. Steve, *Jerusalem de l'Ancien Testament*, I, Paris 1954, pp. 307-312 41

J. Wilkinson, 'Ancient Jerusalem—Its Water Supply and Population', *Palestine Exploration Quarterly*, 106 (1974), pp. 36-37 42

ע' מזר, 'אמות המים הקדומות לירושלים', קדמוניות, ה (תשל"ג), עמ' 120-124. 43

אפשר לראות קטע זה בצדו המזרחי של הכביש, בדרך חברון, מעט דרומה לחוצות היוצר. קטעים אחרים של האמה שטרם פורסמו נתגלו ממערב לבריכת אסולטאן ומדרום לאבו-תור וכן בתפירות הרובע היהודי. תודתי נתונה לע' קלוגר, ר' רייך וה' גבע על מידע זה. 44

ראה: פילון האפיקן, בן המחצית הראשונה של המאה הב' לפני-הספירה, כפי שהובא בידי אבזבוס: Eusebius, *Praeparatio Evangelica*, IX, 37 (על המחבר פילון האפיקן, זהותו, זמנו ויצירתו, ראה: י' גוטמן, הספרות 45

שאפשר ללמוד הוא כי בשנים 132-134 לפני-הספירה, כעת מצור אנטיוכוס סידקטס על העיר, טרם הגיעו אל העיר מים באמה.⁴⁶

על אף האמור בדברי יוסף בן-מתתיהו בדבר פונטיוס פילאטוס שהתקין אספקת מים לירושלים, קשה להניח כי מלאכת הקמת האמה התחונה, שסיפקה מים למקדש, נמסרה לידיו של פילאטוס, שנודע בגסות לבו במנהגי היהודים.⁴⁷ הקמת אמה לעיר-הקודש הכרח היה שתיעשה בהקפדה יחירה שלא תיפגע טהרתם של המים; ועל אף בקיאותם הרכה של הרומאים בהקמת אמות-מים, ספק אם אמונים היו על העם למפעל זה. ואמנם נשתמרו בידינו כמה הלכות שיש בהן כדי להעיד שהיהודים הקפידו שלא יהיו מתקני אמת-המים פוסלים את המקור.⁴⁸

משיקולים הקשורים בהתפתחותה של ירושלים בימי בית שני ובגידול אוכלוסייה קשה להניח כי העיר שפוארה בידי הורדוס במקדש מפואר ובמפעלים אחרים נותרה ללא אספקת מים באמה עד לימיו של פילאטוס ואילו מקומות אחרים, כמו ארמונות של החשמונאים ושל הורדוס ביריחו ומבצרי-המדבר, ניזונו מאמות-מים ארוכות בתקופה קדומה יותר.

הורדוס משך אמת-מים להרודיון⁴⁹ מנחל ארטס שבו נובעים גם המעיינות המזינים את האמה התחתונה. הדעת נותנת שעוד קודם-לכך הותקנה משם אמת-המים למקדש. הקושי העיקרי לייחס את הקמת האמה התחתונה לימי הורדוס נעוץ בעובדה שיוסף בן-מתתיהו תיאר אמנם בהרחבה את מקדש הורדוס וכן את האמה להרודיון, אך לא מנה בין מפעליו את האמה לירושלים. אולם שתיקת המקורות אינה ראייה חותכת.

בעקבות הידוע לנו היום על אספקת מים באמות בימי החשמונאים, וכייתור עם גילוייה של אמת-המים של ארמון החשמונאים ביריחו – המביאה מים מעיינות נערן, מרחק של 7.5

היהודית ההלניסטית, א, ירושלים תשכ"ט, עמ' 221-224). תיאורו של תימוכרס, המתייחס כנראה למצור אנטיוכוס השביעי סידקטס על ירושלים בין השנים 132-134 לפני-הספירה, ראה: M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, I, Jerusalem 1974, no. 141, pp. 135-136. ארוך במיוחד הוא תיאור אספקת המים לעיר ולמקדש באיגרת אריסטאס פט-צא. על זמן חיבורה של האיגרת יש מחלוקת בין החוקרים; ראה לאחרונה: א' רפפורט, 'אימתי נתחברה אגרת אריסטאס?' מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל, א (לזכר צבי אבנרי), עמ' 37-50. בערך לשנת 100 לפני-הספירה מיוחס 'סקר סוריה', שבו תיאור קצר של חומות ירושלים ואספקת המים שלה. ראה: Schoinometresis syriae, apud: Eusebius, *Praeparatio Evangelica*, IX, 36, 1; שטרן, שם, מספר 42, עמ' 138. תיאור ירושלים אצל סטראבו באגב תיאורו של כיכוש פומפיוס את ארץ-ישראל בשנת 63 לפני-הספירה. ראה: Strabo, *Geographica*, XVI, 2, 40; שטרן, שם, מספר 115, עמ' 296-297. תיאורו של טאקיטוס עניינו במצור טיטוס. ראה: Th. Reinach, *Textes d'auteurs grecs et romains relatifs au judaisme*, p. 319

46 מתוך תיאורו של יוסף בן-מתתיהו את מצור אנטיוכוס סידקטס בשנים 132-134 לפני-הספירה אנו למדים כי צבא אנטיוכוס סבל בעת המצור על ירושלים מחסור במים, מצוקה שממנה נחלץ רק בשל הגשמים שהחלו לרדת (קדמוניות, יג, 237). מתוך כך יש להסיק כי עד ימי המצור לא הותקנה אמת-מים לעיר, שאם לא כן היו הצרים יכולים לנצל את מימיה לתועלתם. השווה: מדרש תנחומא, שמות, פרשת בא, ד (מהדרת באבער, עמ' 40): 'מלך בשר ודם כיון שהמדינה מורדת עליו מה עושה? משלח לגיונות והן מקיפין עליה. בתחילה הוא שובר [נוסח אחר: סוכר] אמת מים שלהם...'

47 מלחמות, ב, 169-174; קדמוניות, יח, 55-59; פילון, המשלחת לגאיוס, 38 (302). על המאורע של הכנסת ניסי היחידות הרומיות לירושלים ראה: C.H. Kraeling, 'The Episode of the Roman Standards at Jerusalem', *Harvard Theological Review*, XXXV (1942), pp. 263-289

48 ראה, למשל: משנה, פרה ח יא; תוספתא, מקואות ד ו (מהדרת צוקרמנדל, עמ' 656); תוספתא, ידיים א ט (מהדרת צוקרמנדל, עמ' 681); וכן: משנה, ידיים ד ז.

49 מלחמות, א, 420; קדמוניות, טו, 325.

קילומטרים⁵⁰ — יש בסיס להצעה שהאמה התחתונה מעיטם לירושלים נכנתה עוד בימי החשמונאים.

הצדוקים והסנהדרין

כאמור, נתקבלה אותה הלכה שאנו דנים בה על אמת-מים המשמשת בעבודת-המקדש בסנהדרין של כלל ישראל. דומה שבכל הקשור בהלכות עבודת-המקדש ובחייה-הדת של העם לא חדלה הסנהדרין לכל אורכה של התקופה להיות המוסד ההלכתי העליון בישראל. מתקופה לתקופה ומשליט לשליט חלו שינויים בסמכויותיה המדיניות-השלטוניות. כמו גם בהרכבה הכיתתי; אך בכל הקשור בחיי-הדת ובמקדש נותרו סמכויותיה בעינן גם כששליטי בית-חשמונאי הפכו לשליטים מונארכיים, וקרוב לוודאי שגם בימי הורדוס.⁵¹ הלכות טומאה וטהרה היו מן העניינים החשובים שנדונו בסנהדרין, וההחלטות בה בנושאים אלה התקבלו בהצבעה — במניין.⁵² סנהדרין זו שאנו דנים בה, היה בה ייצוג ניכר לצדוקים.

אין בידנו עדויות ישירות על הרכב הסנהדרין בימי הורדוס או על עצם קיומה,⁵³ אולם מן המקורות אפשר ללמוד על יחסו של המלך אל הכיתות. על הרחקתם של הצדוקים המזוהים עם נאמני בית-חשמונאי והכהונה הגדולה אפשר ללמוד מתוך כך שמיד לאחר שתפס את השלטון בירושלים הוציא להורג 45 מיקירי העיר.⁵⁴ במשך כל ימי-שלטונו רדף את בני חשמונאי ואת התומכים בהם ואף את הכהונה הגדולה מסר בידיהם של כוהנים נאמנים לו, ובהם גם בני בבל ואלפסנדריה.⁵⁵ מאידך גיסא, הוא רכש כבוד מיוחד לשניים מחכמי הפרושים — פוליו ושמיאס,⁵⁶ ואת הפרושים שסירבו לשאת שבועת-אמונים לו ולקיסר לא העניש במקרה הראשון ופטר בקנס בלבד במקרה השני.⁵⁷ דומה שגם בכל הקשור לבניית המקדש נהג לפי ההלכה הפרושית.⁵⁸ בתי הכהונה הגדולה, שהחלו לשרת במקדש בימי הורדוס, שבו והחזירו את ההשפעה הצדוקית כבר בימי הורדוס וביתר

- 50 ראה לעיל, הערה 19. האמה מעינות נערך אל הארמון תוארה בהרכבה כידי א' נצר בהרצאה שהתקיימה ב-25 באוקטובר 1979 ביד יצחק בן-צבי, ירושלים, במסגרת ימי-עיון על אמות-המים הקדומות בארץ-ישראל. ייתכן שכבר בימי החשמונאים משכה האמה מים ממעינות בנחל עוג'יה. ראה: "פורת, אמות המים הקדומות בארץ-ישראל [קובץ משוכפל], ירושלים, יד יצחק בן-צבי, 1979, עמ' 22.
- 51 ראה: E. Schürer, *History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, I, p. 163 ff.; S. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, I, pp. 222-223; א' צ'ריקובר, 'האם היתה ירושלים "פוליס" יוונית בימי הפרוקורטורים?' ארץ-ישראל, א (תשי"א), עמ' 99; ג' אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, א, עמ' 114-119; גוטמן (לעיל, הערה 1), עמ' 17-27; ח"ד מנטל, מחקרים בתולדות הסנהדרין, עמ' 109; מ' שטרן, תולדות עם ישראל בימי קדם, ערך ח"ה בן-ששון, עמ' 221-222; Sh. Safrai, *The Jewish People in the First Century*, I, 1973, pp. 379-400; שירר (לעיל, הערה 18), ב, עמ' 210 ואילך.
- 52 משנה, סנהדרין ב; תוספתא, חגיגה ב ט (מהדורת ליברמן, עמ' 383); וראה גם לעיל, הערה 29.
- 53 בענין זה ראה לעיל, הערה 51; וכן: קדמוניות, יד, 175.
- 54 קדמוניות, טו, 7-5; והשווה: יד, 175; מלחמות, א, 358.
- 55 על הכוהנים הגדולים בימי הורדוס ראה: שירר (לעיל, הערה 18), ב, עמ' 229; מ' שטרן, 'מדיניותו של הורדוס והחברה היהודית בסוף ימי בית שני', תרביץ, לה (תשכ"ו), עמ' 245-251.
- 56 קדמוניות, טו, 3 ואילך; והשווה: יד, 172-176.
- 57 קדמוניות, טו, 368-372; יז, 42.
- 58 ראה: שירר (לעיל, הערה 18), א, עמ' 311-314; ירמיאס (לעיל, הערה 38), עמ' 232, 262-263.

שאת עם עליית כוחם בראשית השלטון הרומי הישיר ביהודה.⁵⁹ אולם דווקא בתקופה שבה נמסרו המשרות החשובות בידי הצדוקים, פחתה השפעתם על העם והם נאלצו להישמע לפרושים.⁶⁰ לעומת זאת, רבות הידיעות על השפעתם של הצדוקים בימי החשמונאים. ממלכת החשמונאים הגיעה לשיא כוחה בימי יוחנן הורקנוס ובעיקר בימי בנו אלפסנדר ינאי, ואם אכן הוקמה האמה התחתונה בימי החשמונאים, הרי פרק-זמן זה הולם מפעל כזה. הקמת אמת-המים לארמון החשמונאים ביריחו בתקופה זו מלמדת כי הידע הטכני הכרוך במדידות ובבניית אמות היה קיים, וסביר להניח כי ידע זה נוצל גם כדי לפתור את בעיות אספקת המים לירושלים שאוכלוסייה הלכו ורכו, ולמקדש שהיה המוקד בחיי האומה. בתקופה זו היתה ירושלים לבירתה של ממלכה שגבולותיה מתרחבים. גידול האוכלוסין בעיר וגידולו של השטח הבנוי חייב הקמתה של חומה נוספת — היא החומה הראשונה, שיוחסה לתקופה זו.⁶¹ הקמת אמה באורך 21 קילומטרים היתה כרוכה בהוצאות רבות,⁶² והמצב הכלכלי ביהודה בתקופה זו, שבה הגיעו לקופת החשמונאים כמויות גדולות של כסף, אפשר ביצועו של מפעל זה כמו גם מפעלי-בנייה אחרים.⁶³ דומה כי במשך כל ימי בית שני, למן מרד החשמונאים, רק בתקופה אחת היתה הסנהדרין סנהדרין של צדוקים: החל מימיו של יוחנן הורקנוס, כשביטל את הלכות הפרושים,⁶⁴ ועד לימי ינאי. רק בימיה של שלומית אלפסנדרה חזרו הלכות הפרושים לתקופן.⁶⁵ אין תקופה אחרת, למן ימי

59 ראה: קדמוניות, כ, 251; לה מואן (לעיל, הערה 1), עמ' 389-393.

60 קדמוניות, יח, 17.

61 מ' אבירונה, 'הארכיאולוגיה והטופוגרפיה של ירושלים בימי הבית השני', ספר ירושלים, תשט"ז, עמ' 306-311.

62 ברומא הוקמה באמצע המאה הב' לפני-הספירה האקנה מרקיה, שנמשכה לאורך 61.7 מילים רומיים, במחיר של

180 מיליון ססטרצים, ראה: Frontinus, *De Aquis*, I, 7-8.

63 ימי הורקנוס היו תקופת פריחה כלכלית (קדמוניות, יג, 273, 284). אפשר שתיאור יהודה באיגרת אריסטיאס (קיב-קטו) מתייחס אף הוא לתקופה זו. ראה: שטרן (לעיל, הערה 51), עמ' 224. כן מספר יוסף בן-מתתיהו שהורקנוס שדד את קבר דוד (קדמוניות, יג, 249) והוציא ממנו שלושת-אלפים כיכר-כסף ששימשו לו קרן. ראה גם: 'קלוזנר (לעיל, הערה 22), עמ' 237-239. למרות מלחמות החורף התכופות ומלחמות-האזרחים, נמצאו גם בימי ינאי די כספים — פרי כיבושים ושלל מלחמה (קדמוניות, יג, 358, 374) — כדי להקים אמת-מים בירושלים, כפי שהיו בידי לשם הקמת מבצרי המדבר במכור (מלחמות, ז, 163-177), באלכסנדריון, בהורקניה ואולי אף במצדה (מלחמות, ז, 280-319); וראה: 'צפריר, 'מבצרי המדבר של יהודה בימי בית שני', קדמוניות, ח (תשל"ה), עמ' 44-45. למבצרים אלה הותקנו אמות-מים לאיסוף מיי-נגר. ראה: ז' משל וד' עמית, 'הספקת המים למבצר קפרוס', קדמוניות, יב (תשל"ט), עמ' 67-77; ד' עמית, 'מפעל המים במבצר דוק (דגון)', יהודה וים המלח — קובץ מאמרים לכנס הי"ט של החברה להגנת הטבע, עמ' 359-362; 'פלדמן, 'מערכת המים במצודת הורקניה', שם, עמ' 326-335; ד' עמית, 'סקר חדש במפעל המים של אלכסנדריון (סרטבה)', אמות המים הקדומות בארץ-ישראל (לעיל, הערה 50), עמ' 24-26. בתקופה זו אף הוקם כנראה ארמון החשמונאים ביריחו והאמה שהוליכה אליו מים מעינות נערן — וראה לעיל, הערה 19; ינאי אף הקים קו מבוצר מאנטיפטריס ועד ימה של יפו (קדמוניות, יג, 390) וכן נזכרת גפן-זהב מפוארת, שמשקלה 500 כיכר, שנעשתה כנראה כבר בימיו (קדמוניות, יד, 36; וראה: שטרן, לעיל, הערה 45, עמ' 275).

64 מלחמות, א, 67; קדמוניות, יג, 288-296. בהמשך דבריו סיפר יוסף שעוד לפני מותו שם הורקנוס קץ לריב זה (שם, 299). השווה: בבלי, קידושין סו ע"א. על דעות שונות במחקר לראשיתה של המחלוקת בין הפרושים לבית-חשמונאי על-פי שני מקורות אלה ראה: ג' אלון, 'מחקרים בתולדות ישראל, א, עמ' 32-33, הערה 22; והשווה: 'לויך, 'על המעורבות הפוליטית של הפרושים בתקופת הורדוס ובימי הנציבים', קתדרה, 8 (תמוז תשל"ח), עמ' 14, הערה 8.

65 קדמוניות, יג, 408-409; מלחמות, א, 110-114.

החשמונאים ועד חורבן הבית, שבה אפשר להצביע על היעדר מוחלט של השפעה פרושית על הסנהדרין.⁶⁶ אם בסנהדרין של צדוקים התקבלה ההלכה שלפנינו, יקל להבין מדוע ראו בה הפרושים הלכה צדוקית בתשבתם במחלוקת על ה'ניצוק' – גם אם לא התנגדו להלכה זו גופא. אף דומה כי המציאות ההלכתית הארכאית העולה מן המחלוקת – שבה אף המחוכר עשוי להיטמא – הולמת יותר פרק-זמן זה מאשר תקופות מאוחרות יותר, שבהן חזרה ואף גברה ההשפעה הפרושית ושלטה מציאות הלכתית שונה שלפיה אין טומאה למחוכר.⁶⁷

★

נראה לנו אפוא ששילוב ידיעותינו על המציאות ההלכתית המשתקפת במחלוקת שבה דנו יחד עם הידיעות הארכיאולוגיות וההיסטוריות מביא אותנו לידי המסקנה שאכן גם המחלוקת וגם רקעה – התקנת אמת-המים התחווה מעיטם למקדש – חלו בימי שיאה של מלכות חשמונאי.

66. הַד להרכבה של הסנהדרין בתקופה זו השתמר ב'ביאור' ל'מגילת תענית'; ראה: מהדורת ליכטנשטיין (לעיל, הערה 15), עמ' 342-343. גם אם יש בתיאור פרטים שמהימנותם ההיסטורית מוטלת בספק, עיקר תוכנם הולם את העולה מתוך כתבי יוסף בן-מתתיהו על מעמדם של הפרושים והצדוקים בתקופה זו. להרכב הסנהדרין בתקופה זו ראה בספרות הנזכרת לעיל, בהערה 51. לדעות שונות במחקר על מהימנותו של ה'ביאור' ל'מגילת תענית' ראה: המפל (לעיל, הערה 15), עמ' 177-179; וראה גם לעיל, הערה 16.

67. גינצברג ציין את ימיו של ר' אליעזר בן הורקנוס כטרמינוס אד קוום לקביעת הלכה שאין טומאה למחוכר כהסתמכו על משנה, כלים טו ב (ראה לעיל, הערה 9, עמ' 353). לפי הלכת חז"ל כלי-אבן אינם כשרים לקבל טומאה (כלים יא; אהלות ה). תפוצתם הרבה של כלי-אבן כממצא הארכיאולוגי למן ימי הורדוס ועד חורבן הבית יש בה כדי ללמד על זמן התהוותה של הלכה זו, ולפיכך היא מצביעה על ימי הורדוס כטרמינוס אד קוום למציאות הלכתית שלפיה יש טומאה למחוכר. מציאות כזו מוצאים בכתבי כת מדבר-יהודה: בדף מט, שורות 5, 11-15 של מגילת המקדש, שנתחברה כנראה בימי יוחנן הורקנוס או מעט קודם-לכן. אנו שומעים כי בית המת טמא וכלי-אבן שבו כשרים לקבל טומאה – בניגוד להלכת חז"ל המגובשת. ראה: י' ידן, מגילת המקדש, א, ירושלים תשל"ז, עמ' 252-255, 298. מציאות הלכתית דומה עולה גם מתוך ברית דמשק, יב, 15-17 (מהדורת רבין). קטעים של ברית דמשק שנמצאו במערות קומראן 4, 5, 6 ואשר הקדומים שבהם מתוארכים על-ידי מיליק בין השנים 75-50 לפני הספירה, מלמדים על הזמנים שבהם הלכה זו רווחה עדיין בקרב כת מדבר-יהודה. ראה: J.T. Milik, *Ten Years of Discoveries in the Wilderness of Judaea*, London 1959, pp. 38-39. דמשק ראה: J.M. Baumgarten, 'The Essene Avoidance of Oil and the Laws of Purity', *Revue de* *Qumran*, VI, 1967, pp. 183 ff. = idem, *Studies in Qumran Law*, 1977, pp. 88 ff. שם, עמ' 254. השווה גם: תרגום ירושלמי, במדבר יט יד; ספרי במדבר, קכו (מהדורת הורוביץ, עמ' 162, שורה 16). תרתי נחונה למר י' מגן על מידע רב שחלק עמי בנושא כלי-האבן בתקופת בית שני – תפוצתם ומשמעותם ההלכתית.